

ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΣΕ ΛΕΞΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ἀ ζ ἄ π η ς

Στῆ μεσαιωνική καὶ νεοελληνική¹ ἀπαντᾷ ἡ λ. ἀζάπης, ὁ, (I) α) ἄγαμος β) Τοῦρκος στρατιώτης τοῦ πεζικοῦ γ) πειρατῆς δ) ἀτίθασος· τῆ λ. ἔχει ἐτυμολογήσει ὁ F. Miklosich² ἀπὸ τὸ τουρκ. 'azeb, der Ehelose=ἄγαμος. Βρίσκεται ὁμοῦς καὶ δεύτερο λῆμμα³ μὲ τῆ λ. ἀζάπης, ὁ, (II) ἐπίθ. α) δυστυχησμένος β) ταλαίπωρος, καημένος γ) ὡς οὐσιαστικό: σύντροφος, φίλος· τὸ ΙΑ⁴ ἐτυμολογεῖ τῆ λ. ἀπὸ τὸ τουρκοαραβικὸ 'azar=βασανιστήριο. Ἐκεῖνο ποῦ θὰ ἐξετασθεῖ εἶναι: α) ἂν ἡ λ. ἀζάπης (II)=δυστυχησμένος, εἶναι ἴδιας προέλευσης μὲ τὸ ἀζάπης (I)=ἄγαμος, Τοῦρκος στρατιώτης, δηλαδὴ ἂν τὸ «δυστυχησμένος» ἀποτελεῖ ἐπέκταση τῆς ἀρχικῆς σημασίας τῆς λέξεως· β) ἂν τὸ ἀζάπης (II)=δυστυχησμένος, προέρχεται ἀπὸ τὸ 'azar=βασανιστήριο, ἢ εἶναι διαφορετικῆς ἐτυμολογίας.

Α) Στὴν τουρκική⁵ βρίσκεται ἡ λ. 'azeb ἢ 'azar (ἄιν, ζέ, μπε) ποῦ δηλώνει τὸν (τὴν) ἄγαμο, τὸν (τὴν) ἀνύπανδρο. Ἰστέρα ἡ λ. χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ δηλώσει⁶ μιὰ κατηγορία στρατιωτῶν καὶ ναυτῶν. Φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ οἱ ἀζάπηδες ἦταν ἄτομα στὰ ὁποῖα ἦταν ἀπαγορευμένος ὁ γάμος⁷ καὶ προέρ-

1. Ἐμμ. Κριαρᾶ, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδου Γραμματείας*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 107-108. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 289.

2. F. Miklosich, *Die Turkischen Elemente in den südost-und osteuropäischen Sprachen*, τεύχη I-II, Wien 1888-90, τ. 2, σ. 78.

3. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., τ. 1, σ. 108.

4. ΙΑ, ὁ.π., τ. 1, σ. 289β.

5. Ἀβρ. Μαλιάκα, *Λεξικὸν Τουρκοελληνικόν*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1876, σ. 428α. James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890, σ. 1297β.

6. H. Bowen, «Azab», *Encyclopedie de l'Islam*, τ. 1, Leyde-Paris 1960, σ. 830. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. II, Berlin 1958, σ. 56. Βασ. Σφυρόερα, Οἱ ἀζάπηδες τῶν μεσαιωνικῶν κειμένων, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73) 621-629.

7. Ὁ Ι. Χλωρός, *Λεξικὸν Τουρκοελληνικόν*, τ. 2, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900, σ. 1127β, παρατηρεῖ ὅτι ἡ λ. 'azeb δηλώνει τὸν ἄγαμο καθὼς καὶ τοὺς ἀκροβολιστῆς τοῦ ἀρχαίου ναυτικοῦ τῆς Τουρκίας: «ἐκαλοῦντο οὕτω διότι ἦν ἀπηγορευμένον αὐτοῖς τὸ νυμφεῦσθαι».

χονταν κυρίως ἀπὸ τοὺς Τούρκομάνους τῆς Ἀνατολῆς. Δὲν ἐπιλέγονταν μὲ τὸ σύστημα *devşirme*¹, ποὺ ἴσχυε κυρίως γιὰ τοὺς χριστιανούς, ἀλλὰ μὲ τὸ *avariz-hane*² καὶ γι' αὐτὸ ἀργότερα τοὺς ἐπιτρέπονταν³ νὰ παντρεύονται γιὰ νὰ ἀφήσουν στὴ θέση τους ἱκανοὺς ἄρρενες ἀπογόνους. Ἡ τουρκικὴ λ. *azar* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ⁴ *azab*=ἄγαμος, ἀνύπανδρος. Ὁ R. Dozy⁵ ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴν ἀραβ. λ. *azab* μὲ τὴ σημασία «*milice bourgeoise*». Ἡ τουρκ. λ. *azar* ἔχει περάσει στὴ ρουμανικὴ⁶: *azar*=Sort de milice ottomane· ἰταλ.⁷ *asapo* καὶ *azari*· γαλλ.⁸ *azar*=Τοῦρκος στρατιώτης. Τὸ ἀραβ. *azab*=ἄγαμος, προέρχεται ἀπὸ τὸ *azaba*⁹=ἦταν ἢ ἔγινε ἀπομακρυσμένος, ἀπὸν ἀπὸ μένα· ἦταν χωρὶς γυναίκα, χωρὶς ἄνδρα. Τὸ ἀραβ. *azaba* σχετίζεται μὲ τὸ ἐβραϊκὸ¹⁰ *āzāb* ('Ayin, Zayin, Bēth)=φεύγω, ἐγκαταλείπω, ἀπολύω, καὶ τὸ ἄκκαδικὸ *ezebu*=φεύγω.

Ὁ Στ. Ξανθοῦδίδης¹¹ καὶ ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ λήμματος ἀζά-
πης τῆς Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαίδειας (τ. 1, σ. 837), πιστεύουν ὅτι ἡ λ. ἀζά-

1. Ἡ λ. *devşirme*, ἀπὸ τὸ *devşirmek*=συλλέγω, σημαίνει τὴ συλλογὴ, ἐπιλογὴ· «στρατὸς συλλεγόμενος ἔνθεν κάκειθεν ἀτάκτως, παιδομάζωμα, στρατὸς ἀτακτος». Ι. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 1, σ. 799β, καὶ Ἀντ. Θεοφυλακτίδου, *Λεξικὸν Τουρκοελληνικόν*, Κωνσταντινούπολις 1960, σ. 173α. *A History of the Ottoman Empire to 1730*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν M. A. Cook, Cambridge 1976, σσ. 103-104.

2. Βασίλη Δημητριάδη, *Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγὰ Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 89-90. Ι. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 1152β, καὶ Ἀντ. Θεοφυλακτίδου, ὁ.π., σ. 54α. Ἡ λ. *avariz* εἶναι πληθυντικὸς τοῦ *ariza*=δυστύχημα, πάθημα, καὶ σημαίνει: «πρόσθετοι φόροι εἰσπραττόμενοι ὑπὸ τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους».

3. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1, Cambridge 1976, σ. 127.

4. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, τ. 1-8, London 1863-1893, τ. 5, σ. 2033γ

5. R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, τ. 1-2, Leyde 1881, τ. 2, σ. 124α.

6. *Dicționarul Limbii Romane*, τ. 1, București 1913, σ. 391.

7. Carlo Battisti-Giovanni Alessio, *Dizionario Etimologico Italiano*, τ. 1, σ. 314α καὶ 385α.

8. M. Bescherelle, *Dictionnaire National de la langue Française*, τ. 1, Paris 1865¹¹, σ. 320β.

9. Ed. W. Lane, ὁ.π., τ. 5, σ. 2033, καὶ Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν J. Milton Cowan, Wiesbaden 1971, σ. 610α.

10. Francis Brown, S. R. Driver, Charles A. Briggs, *The Hebrew and English Lexicon of the Old Testament based on the Lexicon of William Gesenius*, Oxford 1952, corrected impression, σ. 736β. Ludwig Koehler-Walter Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, τ. 1, Leiden 1958, σ. 693α.

11. Στ. Ξανθοῦδίδου, *Ἐριωτόκριτος*, Ἡράκλειον 1915, σ. 481. Στὰ ἰταλικά ἀπαντᾷ καὶ ἡ λ. *asapo*=*meschino*=ταλαίπωρος δυστυχισμένος. Βλ. M. Cortelazzo, *L'influsso linguistico Greco a Venezia*, Bologna 1970, σ. 33.

πης (I)=άνυπανδρος, κατέληξε νά σημαίνει «ταλαίπωρος», «καημένος», ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἐπιτρέπονταν ὁ γάμος «καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐταλαιπωροῦντο, ἐξ οὗ καὶ ἡ μετάπτωσις τῆς ἐννοίας».

Ὁ Βασ. Σφυρόερας¹ στὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του γιὰ τοὺς «ἀζά-
πηδες» ὑποστηρίζει ὅτι λόγῳ τῆς δράσης τους, τόσο στὸ στρατὸ ξηρᾶς ἥσο
καὶ στὸ ναυτικόν, ἢ λ. ἔλαβε τὴ σημασία τοῦ δυστυχισμένου, τοῦ ταλαιπωρη-
μένου. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ σημασιολογικὴ μεταβολὴ ἀναφέρει ὡς παρα-
δείγματα τὶς λέξεις: α) *λεβέντης*² ἀρχικὰ σήμαινε ἐκεῖνον ποὺ ὑπηρετοῦσε
στὰ τουρκικὰ πλοῖα καὶ μετὰ χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὴν ἐννοια τοῦ εὐσωμος,
ἀνδρεῖος, μεγαλόκαρδος κ.ἄ. β) *κατεργάρης* καὶ *μαριόλος* (βεν. *maruolo*,
ἀπὸ τὸ *mare*), ποὺ στὴν ἀρχὴ δήλωναν τοὺς ἐργαζόμενους στὰ κότεργα καὶ
τὴ θάλασσα, ἀλλὰ ὕστερα μετέβαλαν τὴ σημασίαν τους. Καταλήγει δὲ ὡς ἐξῆς:
«Πιστεύομεν ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς λέξεως *ἀζάπης*.
Ἐν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ στρατοπέδου καὶ τῶν σκληρῶν πολεμικῶν
ἐπιχειρήσεων εἶναι πλήρης περιπετειῶν καὶ κινδύνων, καὶ ὅτι ἡ λέξις *azab*
καὶ εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν ἔλαβε τὴν σημασίαν τοῦ βασανισμοῦ καὶ τῆς
τιμωρίας, εἶναι εὐκόλον νὰ ἐννοήσωμεν πῶς ὁ ὄρος *ἀζάπης* εἰς τὰ μεσαιωνικὰ
ἑλληνικὰ κείμενα ἐσήμαινε τὸν δυστυχῆ, τὸν ταλαίπωρον».

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Βασ. Σφυρόερα εἶναι πιὸ ὀλοκληρωμένη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ
Ξανθοῦδίδη, ποὺ δὲν εἶναι καὶ ἱστορικὰ σωστὴ, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὀρισμένα ση-
μεῖα ποὺ μετὰ κάνουν νὰ μὴν τὴν ἀποδέχομαι. Ἡ λ. *azab* ἢ *azar* δὲν ἔχει ἀνα-
πτύξει στὴν τουρκικὴ ἢ ἀραβικὴ τὴ σημασίαν τοῦ «δυστυχισμένος». Ἡ τουρ-
κικὴ γνωρίζει βέβαια τὴ λ. *azar*=*ezinç*³=βάσανος, τιμωρία, ἢ ὁποῖα προέρ-
χεται ἀπὸ τὸ ἀραβ.⁴ *adāb* ('ain, dhāl, alif, bā)=τιμωρία ἢ λ. προέρχεται
ἀπὸ τὸ *adaba*⁵=τὸν ἐμπόδισε, ἢ τὸ *addaba*=τὸν τιμώρησε. Τὸ μεσοδον-

1. Βασ. Σφυρόερα, ὁ.π., σσ. 628-29.

2. Ὁ ἀείμνηστος Κ. Ἄμαντος, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, Ἐν Ἀθῆναις 1964, σ. 323, παρατηρεῖ: «Νομίζω ὅτι ἡ νεώτερα σημασία τῆς λέξεως *λεβέντης*=εὐσωμος, ἀνδρεῖος, προῆλθεν ὄχι ἐκ τῶν *λεβεντῶν* τοῦ ναυτικοῦ, ἀλλ' ἐκ τῶν στρατιωτῶν τοὺς ὁποῖους οἱ πασάδες ἐδιάλεξαν ὡς φρουροὺς των». Οἱ ἴδιες σημασίες βρίσκονται καὶ στὴν τουρκικὴ: *levend* συνεκδ. νέος, ἀνδρεῖος, ἱππότης, παλληκάρι. I. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 1496β. J. W. Redhouse, ὁ.π., σ. 164α. Τὸ χειμῶνα ὁ τουρκικὸς στόλος ἔμπαινε γιὰ δεξαμενισμό καὶ οἱ ἄνδρες του, οἱ *levent*, περνοῦσαν τὸν καιρὸ τους σὲ στρατῶνες στὸ Γαλατὰ. Μακριὰ ἀπὸ τὴ ναυτικὴ δικαιοδοσία ἢ συμπεριφορὰ τους ἦταν *ταραχώδης*. St. J. Shaw, ὁ.π., τ. 1, σ. 132. Βασ. Σφυρόερα, *Τὰ Ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ Τουρκικοῦ στόλου*, Ἀθῆναι 1968, σσ. 96-99. Ἰωάν. Φιλιππάκη, *Μαριόλος, Κατεργάρης, Λεβέντης, Κρητικὴ Ἑστία, Περίοδος Β'*, τεύχος 198, 1972, σσ. 119-122.

3. *Türkçe Sözlük*, Istanbul 1943, σ. 49α.

4. Ed. W. Lane, ὁ.π., τ. 5, σ. 1982γ. I. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 1122α.

5. Ed. W. Lane, ὁ.π., τ. 5, σ. 1981βγ, καὶ Hans Wehr, ὁ.π., σσ. 599β-600α.

τικὸ ¹ *dāl* προφέρεται ὅπως τὸ νεοελληνικὸ *δ*, ἢ τὸ ἀγγλικὸ *th* στὸ *that*. Οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Πέρσες συνήθως τὸ μετατρέπουν σὲ *z*. Ἡ ἀραβ. λ. *ʿadāb*=βασανισμός, τιμωρία, πού προφέρεται στὴν τουρκικὴ ὡς *azap*, δημιούργησε αὐτὰ τὰ δύο ὁμώνυμα τῆς τουρκικῆς, δηλ.: 1) *azap* (=ἀνύπανδρος) (ἀραβ. *ʿazab*=ἄγαμος 2) *azap* (=βάσανος) (ἀραβ. *ʿadāb*=τιμωρία).

Ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς ² ἔχει γράψει πολὺ σωστά: «Τὸ ἀζάπης=ταλαίπωρος, καημένος, ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον. Ἀλλὰ καὶ σήμερον ἐν Κάσῳ καὶ Καρπάθῳ μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν λέγεται. Πρὸς τὸ ἀζάπης τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ τὸ μεσαιων. ἀζάπης (ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ *azap*), τὸ σημαῖνον ἄγαμον στρατιώτην, τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον πολλαχοῦ λέγεται μὲ τὴν σημασίαν: ἄγαμος, ἐλεύθερος, ἀτίθασος».

Β) Τὸ *IA* ³, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐτυμολογεῖ τὴ λ. ἀζάπης (=δυστυχημένος) (τουρκαρ. *ʿazab*=τιμωρία, σωφρονισμός, βασανιστήριο. Ἡ νεοελληνικὴ ἔχει τὸ ἀφρηρημένο οὐσιαστικὸ ⁴ ἀζαπιά, ἦ, α) ἐλευθερία ἀπόλυτος καὶ κακῶς νοουμένη β) ἀνησυχία, ἀταξία, ἀπειθαρχία, πού δὲ σχετίζεται ἐτυμολογικὰ ἢ σημασιολογικὰ μὲ τὸ *ʿazap*=τιμωρία. Στὴν ἀρωμουνικὴ ἀπαντᾷ ἡ λ. *azape* ⁵=περιορισμός, καταστολή, ἀπὸ τὸ τουρκ. *ʿazap*=τιμωρία. Ἡ λ. ἀζάπης=δυστυχημένος, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ ⁶ *ʿadāb* ἢ *ʿazāb* μὲ τὴν σημασίαν «*Martyr, qui souffre beaucoup, qui a beaucoup souffert*».

κα ρ α μ ο υ σ ἔ λ ι

Στὴ δημῶδη ναυτικὴ ὀρολογία χρησιμοποιοεῖται ἡ λ. *καραμονσάλι* ⁷ ἢ *καραμονσέλι* ⁸ ἀντὶ τοῦ «ἀμφιδετικὸς στρεπτήρας», πού ⁹ «Ἀποτελεῖται ἀπὸ

1. W. Wright, W. Roberston Smith, M. J. de Goeje, *A Grammar of the Arabic Language*, τ. 1, Cambridge 1896³, σσ. 5-6.

2. Ἐμμ. Κριαρᾶς, *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 87, ὕπ. 3.

3. *IA*, ὁ.π., τ. 1, σ. 289.

4. *IA*, ὁ.π.

5. Tache Papahagi, *Dictionarul Dialectului Aromin general și etimologic*, Ed. Academiei Republicii Populare Romîne 1963, σ. 184. Κ. Νικολαΐδου, *Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς*, Ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 12.

6. R. Dozy, ὁ.π., τ. 2, σ. 106α.

7. Κωνσταντίνου Δ. Καμαρινοῦ, *Μέγα Ἑλληνοαγγλικὸν Λεξικὸν Ναυτικῶν καὶ Ναυτιλιακῶν Ὄρων*, Πειραιεὺς 1963, σ. 136.

8. Γεωργίου Ι. Κουτσοβίλλη, *Περὶ ἐξαρτισμοῦ τῶν πλοίων*, Ἐν Σύρῳ 1919², σ. 130: «καρχαμονσέλι, σύνδεσμος». Ἀντωνίου Ἡπίτη, *Λεξικὸν Ἑλληνογαλλικόν*, τ. 3, Ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 214.

9. Ἀλεξάνδρου Ε. Σακελλαρίου, *Ἐγχειρίδιον Ἀρμενιστοῦ*, Ἀθήναι 1915, σσ. 340-41. Βλ. ἐπίσης: Joseph Palmer, *Jane's Dictionary of Naval Terms*, London 1975, σ. 155, λ. mooring swivel. John V. Noel-Edward L. Beach, *Naval Terms Dictionary*,

ένα στρεπτήρα και ένα κρίκον, οί όποιοι ένώνονται με δύο είδη κρίκων, έκ τών όποίων ό καθείς φέρει τρείς όπάς. Ἐπό τās δύο όπάς τοῦ καθενός από τούς κρίκους τούτους, περνοῦν κρίκοι κοινοί άλύσεως, εἷς από τήν μίαν όπήν και δύο από τήν άλλην. Τόν άμφιδετικόν στρεπτήρα τόν τοποθετοῦμεν, όταν έχωμεν ποντίση και τās δύο άγκύρας και θέλομεν νά μη έμπλέκωνται αἱ άλύσεις κατὰ τās στροφάς τοῦ πλοίου. Τά άκρα τῆς άλύσεως τῆς δεξιᾶς άγκύρας τὰ κλειδώνομεν εἰς τούς μονούς κρίκους, τὰ δέ άκρα τῆς άλύσεως τῆς άριστερᾶς άγκύρας εἰς τούς διπλοῦς κρίκους».

Οί Η. και R. Kahane, And. Tietze¹ έτυμολογοῦν τή λέξη *καραμουσέλι* από τὸ άμάρτυρο βενετικὸ *paramusselli=άμφιδετικὸς στρεπτήρας· ἡ βενετικὴ λ. βρίσκειται και στήν τουρκικὴ ὡς: karamusal, karamüsel=άμφιδετικὸς στρεπτήρας. Ἡ βεν. λ. *paramusseli εἶναι σύνθετη από τή λ. *para*=«ὄργανο για τήν προστασία τοῦ», και τή λ. *musselo*=εἶδος σχοινοῦ, πού μαρτυρεῖται από τόν 14ο ἢ 15ο αἰώνα. Τὸ βενετ. *musselo* έχει περάσει τόν 16ο αἰώνα στήν έλληνικὴ ὡς *μουσέλια*=παλιὰ σχοινιά (Delatte, Caravelle 500, 503, 505).

Τὸ *καραμουσέλι* άποδίδεται² στὰ γαλλικὰ με τὸ *emerillon d'affourche*, ισπαν. *grillete para fondear en dos*, ιταλ. *molinello d'afforco d'ancora*· στὰ ιταλικὰ χρησιμοποιοῦνται άκόμη οἱ ὄροι³: *Maniglione da corrente apparecchio a molinello per ormeggio· voltacatene [Giuocolino d'ormeggio]*. Ἐνὼ διαθέτομε άρκετὰ βοθηήματα για τὰ ιταλικὰ ἢ λ. *paramusselli εἶναι άγνωστη στή βενετικὴ διάλεκτο και τήν ιταλικὴ γλώσσα. Ἐντίθετα βρίσκουμε άρκετοὺς αντίστοιχους ιταλικὸς ὄρους πού άποδίδουν τὸ *καραμουσέλι*. Νομίζω ὅτι ἡ έτυμολογία τῆς λέξης, από τὸ άμάρτυρο *paramusselli, εἶναι άβέβαιη, παρ' ὅλα τὰ δευτερογενῆ στοιχεῖα πού προσκομίζουν για νά τήν τεκμηριώσουν. Ἡ λ. *καραμουσάλι* ἢ *καραμουσέλι* προέρχεται από τὸ τουρκικὸ⁴ karamusal=άμφιδετικὸς στρεπτήρας. Στήν τουρκικὴ άπαντὰ ἡ άραβικὴ λέξη⁵ *mūsal*=

United States Naval Institute, Annapolis, Maryland 1971³, σ. 185. Και κυρίως *Admiralty Manual of Seamanship*, τ. 2, London 1967, σ. 315 και 342.

1. Henry and Renée Kahane-Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958, σσ. 333-34. Π. Ε. Σεγδίτσα, *Οἱ κοινοὶ ναυτικοὶ μας ὄροι και αἱ ρωμανικαὶ γλώσσαι*, Ἰδρυμα Εὐγενίδου, σ. 47. Δικαίου Βαγιακάκου, *Καταγωγή Ὀνομάτων και Τοπωνυμίων, Ἱστορία Εἰκ.* 98 (1976) 127.

2. P. E. Segditsa, *Elsevier's Nautical Dictionary*, τ. 2, Amsterdam 1966, λήμμα 1844.

3. P. E. Dabovich, *Dizionario Tecnico e Nautico di Marina*, τ. 1, Pola 1883, σ. 730.

4. Η. και R. Kahane-And. Tietze, ὁ.π., σσ. 333-34.

5. Ι. Χλωροῦ, ὁ.π., τ. 2, σ. 1818β. J. W. Redhouse, ὁ.π., σ. 2031β. Ι. Π. Μηλιόπουλου, *Λεξικὸν Τουρκοελληνικόν*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1894, σ. 761α.

τὸ μέρος ὅπου συνάπτονται δύο πράγματα, σύνδεσμος· ἡ λ. *mūsal* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρ. ¹ (*wāu, sād, lām*) *was(s)ala*=ένωση, συνέδεσε· ἔκανε ἓνα σκοινὶ νὰ ἔχει πολλὰ συνδέσεις. Ἡ τουρκ. λ. *karamusal* εἶναι σύνθετη ἀπὸ τὶς λέξεις *kara*=μαῦρος, ἴσως ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ στρεπτήρα, καὶ τὸ *muşal*=δεμένος, ἐνωμένος. Αὐτὴ ἡ ἑτυμολογία περιορίζει τὶς δυσχέρειες, ποὺ παρουσιάζει ἡ παραγωγή ἀπὸ τὸ **paramusselli*, τόσο φωνητικὲς ὅσο καὶ σημασιολογικὲς.

σουγιάς

Ἄνδριώτης ² ἔχει καταχωρίσει τὴ λ. *σουγιάς* ὡς *μαχαιράκι* τῆς τσέπης, ὡς ἀγνώστου ἐτύμου. Ἡ λέξις εἶναι ἀπὸ τὶς πρὸ διαδεδομένους στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἡ ἑτυμολογία τῆς προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον ἀρκετῶν ἐρευνητῶν.

1) Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ³ ὁ ἐξ Οἰκονόμων μεταξὺ ἄλλων γράφει: «παρὰ δὲ Παφίους σοάνα=ἄξινη, ὅθεν καὶ ὁ Σ. σοῖας καὶ σοῖά, ἡ=ξοῖα, ξοῖς, ξοῖδος (μαχαιρίδιον)». Ὁ Σκ. Βυζάντιος ⁴ ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴ λέξι, χωρὶς ὅμως νὰ δίνει τὴν ἑτυμολογία τῆς. 2) Ὁ Μ. Τριανταφυλλίδης ⁵ θεωρεῖ ὅτι ἡ λ. εἶναι τουρκικῆς ἀρχῆς καὶ τὴν παραθέτει μὲ τὶς λέξεις «καζάνι, καπάκι, κουβάς, μασιά, μπρίκι, σουγιάς, σοφράς, φλιτζάνι». Ὁ Εὐάγγ. Μπόγκα ⁶ παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρατήρηση τῆς *Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς* γράφει: «Πράγματι ἐν σελ. 95 αὐτῆς σημειοῦται ὅτι ὁ *σουγιάς* εἶναι τουρκικὴ λέξις, ἐνῶ αὕτη τυγχάνει παντάπασιν ἀγνώστου εἰς τοὺς Τούρκους, χρησιμοποιοῦντας πρὸς δῆλωσιν μὲν τοῦ «μαχαιριδίου» τὴν τουρκικὴν *şaki*, πρὸς δῆλωσιν δὲ τῆς «μαχαίρας» τὴν ἐπίσης τουρκικὴν *bıçak*. Οἱ συντάκται τῆς *Γραμματικῆς* παρασυρθέντες προφανῶς ἐκ τῆς φωνητικῆς τῆς λέξεως «σουγιάς» ἐμφανίσεως καθὼς καὶ τοῦ τονισμοῦ αὐτῆς εἰς τὴν λήγουσαν (ἄπασαι αἱ τουρκικαὶ λέξεις, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων τονίζονται εἰς τὴν λήγουσαν) ἐξέλαβον αὐτὴν ὡς τουρκικὴν. Ἡ λέξις *σουγιάς* τυγχάνει ἀγνώστου ἐτύμου,

1. Ed. W. Lane, ὁ.π., τ. 8, σσ. 3054γ-3055αβ. Hans Wehr, ὁ.π., σσ. 1072-73. X. K. Baranov, *Arabsko-Russkiy Slovar*, Moskva 1976, σ. 892.

2. Ν. Π. Ἀνδριώτης, *Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς*, 2η ἐκδοσις φωτοτυπική, μὲ διόρθωσις παροραμάτων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 334.

3. Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβονο-Ρωσσοικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν*, τ. 3, Ἐν Πετρούπολει 1828, σ. 62.

4. Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου, *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλληνικῆς διαλέκτου*, Ἐν Ἀθήναις 1835, σ. 340 καὶ 140: «Κονδυλομάχαιρον (ἢ ἄλλ. Σουγιά)».

5. *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς)*, Ἐν Ἀθήναις 1941, σ. 95.

6. Εὐάγγελου Μπόγκα, *Περὶ τῆς ἐθνικότητος ξένων τινῶν λέξεων κατεχωρημένων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Γραμματικῇ (τῆς Δημοτικῆς)*, Ἀθηνᾶ 60 (1956) 272.

οὐδεμιᾶς γνώμης εὐστοχησάσης μέχρι τοῦδε». 3) ὁ Λ. Ζώης¹ θεωρεῖ τὴ λ. ἄλβανική, ἀλλὰ δὲ δίνει τὴν ἄλβανική λέξη. 4) Ὁ Χριστ. Λάζαρος² ἔτυμολογεῖ τὴ λ. ἀπὸ τὸ ἰταλ. *succhio*· στὰ ἰταλικά ἢ λ. *succhio* σημαίνει³: α) τρυπάνι, ἀρίδα β) χυμός. Νομίζω ὅτι δὲν εὐσταθεῖ αὐτὴ ἢ ἔτυμολογία, γιατί ἢ σημασιολογικὴ διαφορὰ τῶν δύο λέξεων μένει ἀνεξήγητη.

5) Ὁ Κ. Παπαχρίστος⁴ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔτυμολογία τῆς λέξης σὲ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ ἀναφέρει: «Τὸ νεοελλ. σουγιάς ἢ ἢ σουγιά ἔχει τὴν προέλευσή του ἀπὸ τὸ τουρκ. *süngü*=λόγχη, ξίφος: *süngü*) τὸ σουγκι⁵)τὸ σουγκι)ἢ σουγιά)ὁ σουγιάς, ἢ ὁ σουγιάς)ἢ σουγιά· ὁ τύπος τὸ σουγκι ἀπαντᾶται στὸν Πόντο καὶ στὴ Θράκη· τὸν τύπο τὸ σουγκι τὸν ἔχει ἀποθησαυρίσει ὁ Πέτρος Βλαστός. Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ γένους, τὸ σουγκι)ἢ σουγιά, πρβ. ὄψ. μεσαιων. *μασ-ίον* (<τουρκ. *masa*)> ἢ *μασιὰ* (=τσιμπίδα). Σχετικὰ μὲ τὸ μαλάκωμα τοῦ φθόγγου *γκ*)γ πρβ. τουρκ. *yorgan*)*γιοργάνι* (=πάπλωμα)». Ὁ Κ. Παπαχρίστος ἔχει δικαιολογήσει τόσο τὴν ἀλλαγὴ τοῦ γένους ὅσο καὶ τὸ μαλάκωμα τοῦ φθόγγου *γκ*)γ, ἀλλὰ δὲν ἐξήγησε πῶς ἢ ξιφολόγη ἔγινε *κονδυλομάχαιρο*, ἐνῶ ἢ λέξη σουγκι στὴν ἑλληνικὴ δηλώνει⁶ τὴ *λόγχη*, τὴ *ξιφολόγη*. Ἡ τουρκ. λ. *süngü*=λόγχη βρίσκεται στὴν ἄλβανική⁷ ὡς *sunji*, ἀραβ.⁸ *sindja*, καὶ ἀρωμουλική⁹ *sunçie*· σὲ αὐτὲς τὶς γλώσσες ἔχει μόνον τὴ σημασία τῆς «ξιφολόγχης».

Στὴν ἄλβανική βρίσκεται ἢ λ. *sojke* ἢ *sogje* ἢ *sojak*¹⁰=*pruning knife, clasp-knife, pocket-knife, pen-knife, jack-knife*=σουγιάς, *κονδυλομάχαιρο*.

1. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου*, τ. 2, Ἀθῆναι 1963, σ. 436: «σουγιάς, ἄλβ. *κονδυλομάχαιρον, μαχαίριδιον κλειόμενον*».

2. Χριστόφορου Γ. Λάζαρη, *Τὰ Λευκαδίτικα*, Ἰωάννινα 1970, σ. 166.

3. Battisti-Alessio, ὄ.π., τ. 5, σ. 3670, καὶ Μ. Π. Περίδου, *Λεξικὸν Ἱτολικὸν καὶ Ἑλληνικὸν*, τ. 2, Ἐν Ἐρμούπολει Σύρου 1862, σ. 1556α.

4. Κώστα Α. Παπαχρίστου, Νεοελληνικά ἔτυμολογικά, *Βυζαντινά* 8 (1976) 303.

5. Στὴν τουρκικὴ ἢ λ. *süngü* προφέρεται καὶ ὡς *sunçi*)νεοελλ. σουγκι. I. Χλωροῦ, ὄ.π., τ. 1, σ. 938β.

6. Ἀνθιμου Α. Παπαδόπουλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ποντικῆς Διαλέκτου*, τ. 2, Ἐν Ἀθῆναις 1961, σ. 281: «*σιουγκίν τό, Χαλδ. σιγκίν Τραπ. Χαλδ. Τὸ ὄπλον λόγχη*». Κωνστ. Κουκκίδη, *Λεξιλόγιον ἑλληνικῶν λέξεων παραγομένων ἐκ τῆς τουρκικῆς*, Ἀθῆναι 1960, σ. 89. Ch. Symeonidis, *Lautlehre der Türkischen Lehnwörter im Neugriechischen Dialekt des Pontos*, *Ἀρχαῖον Πόντον* 31 (1971-72) 75 καὶ 103.

7. S. E. Mann, *An Historical Albanian-English Dictionary (1496-1938)*, London 1948, σ. 464α.

8. Hans Wehr, ὄ.π., σ. 434α καὶ X. K. Baranov, ὄ.π., σ. 377α.

9. T. Papahagi, ὄ.π., σ. 993.

10. S. E. Mann, ὄ.π., σ. 456α. Ὁ G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der Albanesischen Sprache*, Strassburg 1891, σ. 389, ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴ λ. *soçe*=*kleines gewöhnliches Messer zum Zuklappen, χωρίς νὰ παραθέτει τίποτε ἄλλο*.

Τόσο ἡ ἀλβανικὴ λέξις *sojke, sogje, sojak* ὅσο καὶ ἡ ἑλληνικὴ *σουγιὰς* προέρχονται ἀπὸ τὴν τουρκικὴν¹ *soya=A clasp-knife=σουγιὰς*. Ἡ ἑλληνικὴ λ. ἦταν ἀρχικὰ ἡ *σογιὰ* ἢ ὁ *σογιὰς*, ὅπως τὴ γράφει ὁ Κ. Οἰκονόμος, καὶ με κώφωση τοῦ ο)ου², *σογιὰ(s)*· πρβ. τουρκ. *dogru* > ντογρού καὶ ντουγρού (=κατευθείαν), τουρκ. *boru* > μπουρού (=σάλπιγγα), τουρκ. *hovarda* > χουβαρντάς καὶ κουβαρντάς (=γενναιόδωρος).

τ ζ ά γ ρ α

Α) «Τζάγγρα (ή)³ νεώτ. κ. δημ. εἶδος βαρέος τόξου ἐν χρήσει κατὰ τὸν μεσαίωνα παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἐκεῖθεν εἰσαχθέντος εἰς τὸν βυζαντινὸν στρατόν». Αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ τόξου⁴ ἦταν ἤδη γνωστὸ στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες π.Χ. καὶ μ.Χ., ὅπως δείχνουν εἰκόνες με τζάγγρες, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ κινεζικοὺς τάφους. Οἱ εἰκόνες παρουσιάζουν ἓνα πλήρως ἀνεπτυγμένο ὄπλο με μιὰ πολὺπλοκὴ πιάστρα καὶ μηχανισμό σκανδάλης. Οἱ παλαιότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς πιάστρες βρέθηκαν σὲ ἓνα κινεζικὸ τάφο στὸ Schouchou, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 228 π.Χ. Ὁ πρῶτος Εὐρωπαϊὸς συγγραφέας ποὺ ἀναφέρει τὴν τοξοβαλλίστρα (τζάγγρα, ἀγγλ. *crossbow*) εἶναι ὁ Vegetius στὸ βιβλίον του «*Epitome Institorum Rei Militaris*», ποὺ γράφτηκε γύρω στὸ 385 μ.Χ. Κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ τζάγγρα ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τῆς βαλλίστρας τῶν ἀρχαίων, τῆς πολιορκητικῆς μηχανῆς ποὺ ἐξαπόλυε ἀκόντια. Ἡ φορητὴ τζάγγρα προέκυψε ἀπὸ τὸ «ποδότοξο» (ἀγγλ. *footbow*), δηλαδὴ ἓνα τόξο τόσο ἰσχυρὸ, ποὺ ὁ τοξότης μποροῦσε νὰ τὸ τεντώσει μόνον ὅταν ἔβαζε τὴ λαβὴ κάτω ἀπὸ τὰ πέλματα τῶν ποδιῶν του, ἐνῶ ἦταν ξαπλωμένος με τὴν πλάτη, καὶ τραβοῦσε τὴ χορδὴ με τὰ δύο χέρια. Ἡ τζάγγρα⁵ μνημονεύεται δύο φορές στὴν Ἱστορία τοῦ μοναχοῦ Richer, πρῶτα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 949, ὅταν οἱ τοξότες με τὶς τζάγγρες ὑπεράσπισαν με ἐπιτυχία τὰ τεῖχη τῆς Senlis· καὶ ὕστερα τὸ 984, ὅταν οἱ τοξότες με τὶς τζάγγρες καὶ οἱ συνηθισμένοι τοξότες ἔδωσαν μάχη στὸ Verdum.

Ἡ λ. τζάγγρα βρίσκεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 11ο αἰῶνα στὸ *Στρατηγικὸν*

1. J. W. Redhouse, ὁ.π., σ. 1196α.

2. Ch. Symeonidis, ὁ.π., σ. 80 κ.έ.

3. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας*, τ. 9, Ἀθῆναι 1964, σ. 7189.

4. Gad Rausing, *The Bow*, *Acta Archaeologica Lundensia* (1967) 158-160. J. F. Haldon, «Σωληνάριον—The Byzantine Crossbow?», *University of Birmingham, Historical Journal* 12 (1970) 155-157. Στρατηγοῦ Ν. Καλομενόπουλου, *Ἡ στρατιωτικὴ ὁργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου*, Ἐν Ἀθῆναις 1937, σσ. 135-37.

5. Ἀναφέρεται τὸ ὄπλο καὶ ὅχι ἡ λέξις τζάγγρα. Richeri *Historiarum Libri IV*, ἐκδ. G. Waitz, στὸ *Scriptorum Rerum Germanicarum*, Hanover 1877, σ. 84 καὶ 125.

τοῦ Κεκαυμένου¹: «...ποίησον χάντακας διπλοῦς καὶ τριπλοῦς καὶ βαθυτάτους καὶ πλατεῖς, καὶ ἔξω τῶν χαντάκων λάκκους εἰς τὸ ὀλισθαίνειν τοὺς ἔππους, ἐπίστησον μαγγανικά τοῖς τείχεσι καὶ τζάγγρας». Κατὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ οἱ Βυζαντινοὶ γνώρισαν τὴν τζάγγρα ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τῆς Α΄ Σταυροφορίας (1096-1099)² «Ἡ δὲ τζάγγρα τόξον μὲν ἔστι βαρβαρικὸν καὶ Ἑλλησιν παντάπασιν ἀγνοούμενον». Ὁ Du Cange³ καταχώρισε τὴ λέξη καὶ τὴν ταύτισε σωστά μὲ τὸ *arcus balearis*, («*nostris arbaleste*»), ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει. Ὁ ἴδιος προσπάθησε νὰ ἐντοπίσει τὸ ἔτυμο τῆς λέξης, ἀλλὰ δὲ μπόρεσε καὶ κατέληξε⁴: «*Verum unde eius modi balistas Graeci τζάγγρας vocarint, plane mihi incompertum*».

1) Ὁ Κ. Οἰκονόμος⁵ πιστεύει ὅτι «καὶ τὸ βαρβαρόστομον τῶν Βυζαντινῶν ζάγγρος, ζάγγρα, καὶ τζάγγρα (τόξον), παρὰ τὸ ζάγκλος, ζάγκλον, ζάγκλη⁶ (δρέπανον) παρεμφθάρθαι». Ὁ H. Gregoire⁷ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τζάγγρα εἶναι δημῶδης ὀνομασία πού ἔδωσαν οἱ στρατιῶτες στὴν τοξοβαλλίστρα (*arbalète*) «à cause de la forme de son arc rappelant des tenailles ou des pinces d'écrevisses (καραβίδα)». Τὰ συνώνυμα γιὰ τὸν καρκίνο (*cancre*) καὶ τὴν καρραβίδα χρησιμοποιοῦνται στίς ρωμανικὲς γλῶσσες γιὰ νὰ δηλώσουν διάφορα ὄργανα τέτοιου σχήματος. Ἡ Ἑλληνίδα λογία Ἄννα Κομνηνὴ διατήρησε τὴ δημῶδη ὀνομασία ἐνὸς νέου ὄπλου στὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα, δημῶδη ὀνομασία πού ἔχει ἀντικατασταθεῖ στὰ δυτικὰ κείμενα ἀπὸ τὸ λόγιο ἔρο *arcuballista* > γαλλ. *arbalète*. Ἐτυμολογεῖ τὴ λέξη ἀπὸ τὸ *cancre* ἢ *cancre*=καρκίνος, μὲ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα.

Ὁ Josse Staquet⁸ ἐπεξεργάσθηκε μὲ περισσότερα στοιχεῖα τὴν ἔτυμολογία τοῦ Gregoire, καὶ ἀναρρωτιέται, ἂν τὸ ὄπλο πού προκάλεσε τὴν ἀγανάκτηση τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, θὰ μπορούσε νὰ πάρει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν καρκίνο (*chancre*). Αὐτὸ νομίζει ὅτι δὲν εἶναι ἀδύνατο, γιὰτὶ βασιλεύει μεγάλη σύγ-

1. *Cecaumeni Strategicon et Incerti Scriptores*, ἔκδ. τῶν B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, St. Petersburg 1896. (Ἄνατ.) Amsterdam 1965, σ. 30³⁰⁻³³.

2. *Anne Comnène, Alexiade*, II (ἔκδ. Bernard Leib, Paris 1943) 10, 8, 6.

3. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, τ. I-II, Lugdudi 1688, ἀνατ. Graz 1958, σ. 1558.

4. Caroli Ducangii, *In Alexiadem Notae, Anna Comnena*, τ. II, ἔκδ. B. G. Niebuhr C.F., Bonnae, MDCCCLXXVIII, σ. 606.

5. Κ. Οἰκονόμου, ὁ.π., τ. 3, σ. 328.

6. Ὁ Β. Φάβης, Ἄνάλεκτα Φιλολογικά, Ἄθηνά 53 (1949) 280-81, πιστεύει ὅτι ἡ ἀρχ. ἑλλ. λ. ζαγκλόν (ἐπιθ. ζαγκλός) βρέσκειται στὰ νεοελληνικά ὡς ζουγκλός=κουλός. Βλ. καὶ *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 11 (1966-67) 104-105.

7. Henry Gregoire, *Notes sur Anne Comnène, Byzantion* III (1926) 315-17.

8. Josse Staquet, *Anne Comnène. Alexiade* X,8: Ἡ τζάγγρα τόξον βαρβαρικόν. *Byzantion* 13 (1938) 505-512.

χυση στὴν ὀνοματολογία τῶν πολεμικῶν ὄπλων. Συμπεραίνει ὅτι μπορεῖ οἱ στρατιῶτες, ποὺ ἦταν Νορμανδοὶ ἢ Φράγκοι, νὰ ἀποκαλοῦσαν *cancere* ἢ *chanere* τὸ ὄπλο ποὺ ἤθελαν νὰ χρησιμοποιήσουν ἐναντίον τῶν Βυζαντινῶν.

Ὁ Δ. Κ. Μιχαηλίδης¹ καὶ ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς² ἀποδέχονται τὴ γνώμη τοῦ Gregoire, ὁ δὲ J. F. Haldon³ σημειώνει ὅτι τὸ ἔτυμο τῆς λέξης τζάγγρα εἶναι σκοτεινόν, καὶ δὲν κατόρθωσε νὰ ἐξιχνιάσει τὴν ἑτυμολογία της. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προσκόμισαν οἱ Gregoire καὶ Staquet δὲν πείθουν, γιατί ἡ λ. *cancer* ἢ *chanere* (καρκίνος) δὲ χρησιμοποιεῖται στὴν ἀρχαία γαλλικὴ⁴, ἀγγλική⁵, ἰταλική⁶ ἢ σὲ κάποια ρωμανικὴ⁷ διάλεκτο μὲ τὴ σημασία τῆς *arbalète*=τοξοβαλλίστρα. Ἔχουμε πολλὰς γραπτὰς μαρτυρίες ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα στὰ γαλλικά⁸, ἀγγλικά⁹, καὶ ἀπὸ τὸν 13ο στὰ ἰταλικά¹⁰, ὅπου χρησιμοποιεῖται ἡ λ. *arbaleste* στὴ γαλλικὴ καὶ ἀγγλική, καὶ ἡ λ. *arbalestrière* στὴν ἰταλική. Νομίζω ὅτι εἶναι ἀπίθανο οἱ Βυζαντινοὶ νὰ ὀνόμασαν αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ τόξου «τζάγγρα», χρησιμοποιώντας ρωμανικὴ λέξη, ἀφοῦ δὲ βρῖσκεται τέτοια λέξη μὲ αὐτὴ τὴ σημασία στὶς ρωμανικὰς γλώσσας.

Ἄν ὁ Κεκαυμένος ἔγραψε τὸ *Στρατηγικὸν* γύρω στὸ 1070-80¹¹, τότε οἱ Βυζαντινοὶ γνωρίζουν τὴ λ. *τζάγγρα* πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη Σταυροφορία. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὴν περσικὴ¹² λ. *charkh* (che, re, khe)=crossbow=τοξοβαλλίστρα, τζάγγρα. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἔκαναν διάκριση¹³ μεταξὺ τοῦ ἀήχου *ts*[ts] καὶ τοῦ ἡχηροῦ *tz* [dz], ἀλλὰ ἔγραφαν ὅλες τὶς λέξεις μὲ τὸ τζ. Ἀπὸ τὸ περσικὸ *τζάρχ* (προφέρεται *τσάρχ*) ἔχουμε τὸ *τζάρχα*, ἄσχετα ἂν ὁ

1. Δημητρίου Κ. Μιχαηλίδη, *Τζάγγρα*. Χωρίον τῆς «Ἀλεξιάδος» (X, 8, 6) εἰς ἔμμετρον μετάφρασιν, *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67) 136. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Παπαδημητρίου γιὰ τὴν ὑπόδειξιν τῆς μελέτης.

2. Ἐμμ. Κριαρᾶ, Ἑτυμολογικά καὶ σημασιολογικά, *Βυζαντινά* 1 (1969) 19.

3. J. F. Haldon, ὁ.π., ὕπ. 7.

4. A. J. Greimas, *Dictionnaire de l'ancien Français*, Larousse 1968, σ. 103.

5. *The Compact Edition of the O.E.D.*, τ. 1, σ. 326, λ. *cancer*, καὶ σ. 377, λ. *chanere*.

6. Battisti-Alessio, ὁ.π., τ. 1, σ. 715.

7. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1935, λήμμ. 1574.

8. A. J. Greimas, ὁ.π., σ. 39.

9. *The Comp. Ed. of the O.E.D.*, τ. 1, σ. 107.

10. Battisti-Alessio, ὁ.π., τ. 1, σ. 268.

11. J. F. Haldon, ὁ.π., ὕπ. 7.

12. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1892, ἀνατύπωση 1977, σ. 390β, καὶ S. Haim, *New Persian-English Dictionary*, τ. 1, Τεχεράνη 1975, σ. 589β.

13. Γ. Ν. Χατζιδάκη, *Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι*, τ. 1, Ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 387-88. E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, τ. 2, σ. 1080.

Du Cange (Gloss., σ. 1559) παρατηρεί ότι έσφαλμένα (perperam) αναγράφεται στον Κώδ. Colberteo *τζαρχών*. Το ύγρο¹ ρ είναι ίσως το σύμφωνο που μετατίθεται πιό εύκολα από οποιοδήποτε άλλο, ιδιαίτερα όταν βρίσκεται σε ένα συμφωνικό σύμπλεγμα: πρβ. μπερλόκ-μπερλόκ, άθρωπος-άρθωπος, άδράχτι-άρδάχτι². Με μετάθεση του ρ έχουμε *τζάχρα, και με τροπή του χρ)γρ³, τζάγρα)τζάγγρα, πρβ.⁴ άρχ. φάγρος)φαγρίον)φαγγρίν)φαγγρί, άγρίζω)άγγρίζω. 'Ο Κ. 'Αμαντος⁵ αναφέρει ότι ή λέξη άπαντᾶ ως: τσάγραν, τζάγγραν, τζάκραν, ζάγγραν.

Βασική σημασία τῆς περσικῆς λ. *charkh* είναι: κύκλος, τροχός: από το σχῆμα της ή τοξοβαλλίστρα ονομάσθηκε στην περσική *charkh*. 'Η λ. σχετίζεται έτυμολογικά με το σανσκριτικό⁶ *cakra*-[tsakra-], έλλ. κύκλος⁷. Δέν αποκλείεται στη μεσαιωνική περσική νά άπαντᾶ ή λ. *chakhr(a), πρβ. άβεστ. čaxra-⁸, δηλαδή το *kh* βρίσκεται μπροστά από το ρ, όποτε από το *achakhr(a))μεσ. έλλ. τζάγρα.

Β) Στη νεοελληνική άπαντοῦν οι λέξεις: α) τσάκρα ή τσάγρα⁹=παγίδα, ποντικοπαγίδα, και β) τζάγγρα ή τσάγκρα¹⁰=είδος όπλου. 1) 'Ο Φ. Κουκουλές¹¹ πιστεύει ότι ή λ. τσάκρα=παγίδα, προέρχεται από το τσάκα=παγίδα,

1. Ψυχάρη, *Μεγάλη Ρωμαίικη 'Επιστημονική Γραμματική*, τ. 2, 'Αθήνα 1935, σ. 54 κ.έ.

2. Χρίστου Γ. Παντελίδου, *Φωνητική τῶν νεοελληνικῶν ιδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου και 'Ικαρίας*, 'Εν 'Αθήναις 1929, σ. 51.

3. 'Ο Ψυχάρης, δ.π., τ. 3, 1937, σ. 339, γράφει: «Νά συναλλάζονται γ και χ, παράξενο δίδου, άφού ή μόνη τους διαφορά που χορδόηχο το γ, άχορδόηχο το χ. "Ολα τους τοποθετημένα στα γλωσσόσπιτα τᾶ ίδια». Χρ. Γ. Παντελίδου, δ.π., σ. 40, πρβ.: χρυσός-γρουσός, μελαχροινός-μελαχροινός. Μ. Φιλήντα, ΓΓΕ, τ. 3, σ. 67: «χρ)γγρ.: άχρήζει)άγγρήζει, Χριστοφυής)Γριστοφής, χρόνος)γγρόνος».

4. Ν. Π. 'Ανδριώτη, *ΕΛ*, δ.π., σ. 398 και 3. Μ. Φιλήντα, 'Ετυμολογίες σε Θρακικές λέξεις, *Θρακικά* 3 (1932) 355.

5. Κ. Ι. 'Αμαντου, δ.π., σ. 194.

6. Sir Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford 1899, ανάπτυπωση 1979, σ. 380 γ: «σακᾶ, ό τροχός (μιᾶς άμαξας, του άρματος του "Ηλιου)».

7. Pierre Chantraine, *Dictionnaire Etymologique de la langue Grecque*, τ. 1, Paris 1968-70, σ. 597.

8. 'Ιωάννου Δρ. Σταματάκου, *Λεξικόν 'Αρχαίας 'Ελληνικής Γλώσσης*, 'Αθήναι 1949, σ. 557, λ. κύκλος.

9. Α. Κυριακίδου, *Λεξικόν 'Ελληνοαγγλικόν μετά Κυπριακού Λεξιλογίου*, 'Εν 'Αθήναις 1909², σ. 909. 'Εμμ. Κριαρά, δ.π., σ. 19, ύπ. 72.

10. Γεωργ. Ζευγώλη, *Λεξικόν τῆς 'Ελληνικής Γλώσσης*, έκδ. «Πρωτάς», τ. 2, 'Αθήναι 1933, σ. 2432.

11. Φ. Κουκουλέ, *Φωνητικά, έτυμολογικά και σημασιολογικά, Λεξ. 'Αρχεϊον* 4, σ. 88 (Παρ. 'Αθηνᾶς 29, 1917).

καὶ ὅτι τὸ ρ ἀναπτύχθηκε ἀναλογικὰ πρὸς τὴ λ. τσάγγρα=εἶδος ὄπλου. 2) Ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς¹ παρατηρεῖ ὅτι ἡ λ. τσάκρα δὲ σχετίζεται μὲ τὸ τσακρῶ=κροτῶ, κλπ., ἀλλὰ μὲ τὸ τσάγγρα=εἶδος μεσαιωνικοῦ τόξου, καὶ καταλήγει: «ὅτι τώρα ἡ λέξις τσάκρα, ποῦ ἐδήλωνε ἓνα εἶδος ἰδιότυπου τόξου, δὲν ἦταν δύσκολο νὰ δηλώσῃ καὶ τὴν παγίδα ἢ καὶ τὴν ποντικοπαγίδα δὲν εἶναι περιεργό, ἀφοῦ καὶ ἡ λέξις *arbalète*, συνώνυμη τοῦ *chancre*, στὴν περιοχὴ τοῦ ὑποβρύχιου κυνηγιοῦ σημαίνει «τουφέκι». Προσθέτει ὅτι καὶ τὸ γαλλικὸ *trébuchet*², ποῦ ἔγινε συνώνυμο τοῦ *arbalète*, εἶχε ὡς πρώτη σημασία ἐκείνην τῆς παγίδας». 3) Ὁ Κ. Ἄμαντος³ θεωρεῖ τὶς σημασίες α) τουφέκι β) ποντικοπαγίδα, παγίδα, ὡς ἐπέκταση τῆς ἀρχικῆς σημασίας τῆς λ. τζάγγρα=εἶδος τόξου.

Στὰ γαλλικὰ ἢ λ. *trébuchet* σήμαινε ἀρχικὰ «παγίδα», καὶ ὕστερα κατέληξε νὰ εἶναι συνώνυμη τῆς *arbalète*, ἐπειδὴ οἱ μεγάλες πέτρες ποῦ ρίχνονταν «παγιδεύονταν» στὸ μηχανισμό τῆς *trébuchet* πρὶν ριχτοῦν. Στὰ ἑλληνικὰ δὲν ἔχουμε τέτοια σημασιολογικὴ ἐξέλιξις τῆς λ. τζάγγρα=εἶδος τόξου. Ἡ ἀποψη τοῦ Κουκουλῆ εἶναι καλύτερα τεκμηριωμένη, γιατί ἡ λ. τσάκρα⁴=παγίδα, εἶναι πιὸ διαδεδομένη ἀπὸ τὴ λ. τσάκρα ἢ τσάγρα.

Ὁ Φ. Δ. Γεωργαντᾶς⁵ δίνει τὴν ἀκόλουθη περιγραφὴ τῆς τζάγγρας ἢ τσάγκρας=εἶδος ὄπλου: «Τζάγγρα ἢ τσάγκρα καλεῖται κοινῶς τὸ μονόκαννον ἐμπροσθογεμὲς κυνηγετικὸν ὄπλον. Ἰπῆρξε τὸ πρωταρχικὸν ὄπλον τῶν κυνηγῶν μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς πυρίτιδος, διὰ πυρολίθου ἀναφλεγόμενον μέχρι τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ καψυλίου καὶ μετ' αὐτὸ ἀκόμη οὕτω διατηρηθέν. Ἀπὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ πυράκμονος εἰς αὐτὸ μετὰ καψυλίου ἐστρεψώθη ἡ μορφή του, διατηρουμένη ἐφεξῆς μέχρι τοῦδε». Στὰ ἀλβανικὰ⁶ βρίσκεται ἡ λ. *zark*=κύκλος, θηλειά· ὀδοντωτὸς τροχός· ἐμπυρεὺς ὄπλου· ὁ κόκορας τοῦ τουφεκιοῦ. Στὰ σερβοκροατικὰ⁷ ἀπαντᾷ ἡ λ. *čarak*=1) ὀδοντωτὸς τροχός 2) *batterie de fusil*=«πυρεκβόλιον»⁸ καλεῖται οὕτω τεμάχιον χάλυβος, ὅπερ εἰς τὰ πυριτοφόρα ὄπλα (*armes à silex*), ἐκάλυπτε τὴν σκάφην (*bassinet*)

1. Ἐμμ. Κριαρᾶ, ὁ.π., σσ. 19-20.

2. Ὁ Randle Cotgrave, *A Dictionary of the French and English tongues*, 1611=*The Comp. Ed. of the O.E.D.*, ὁ.π., τ. 2, σ. 3393, λ. *trébuchet*, γράφει: «παγίδα γιὰ τὰ πουλιά· λάκκος μὲ πόρτα παγίδα γιὰ τὰ ἄγρια ζῶα· ἐπίσης ζυγαριὰ γιὰ χρυσό· ἐπίσης, μιὰ ἀπαρχαιωμένη πολεμικὴ μηχανὴ ἀπὸ ξύλο, ἀπὸ τὴν ὁποία μεγάλες πέτρες ρίχνονταν μὲ μεγάλη δύναμη».

3. Κ. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 194.

4. Κ. Α. Παπαχρίστου, ὁ.π., σ. 315, ὅπου καὶ σχετικὲς παραπομπές.

5. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 22, σ. 922.

6. G. Meyer, *Etym. Wört.*, σσ. 445. S. E. Mann, ὁ.π., σ. 55.

7. Petar Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, τ. 1, Zagreb 1971, σ. 295.

8. Ἄντ. Ἡπίτη, ὁ.π., τ. 2, σ. 1319.

καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσέκρουεν ὁ πυρόλιθος». Τόσο ἢ ἀλβαν. λ. çark ὅσο καὶ ἢ σερβοκροατ. çarak προέρχονται ἀπὸ τὸ τουρκ. çark=ὀδοντωτὸς τροχός, πτερωτὴ (περσ. çarkh=κύκλος. Τὸ νεοελληνικὸ τσάγκρα=κυνηγετικὸ ὄπλο, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀλβαν. çark μὲ μετάθεση τοῦ ρ *τσάκρα) τσάγκρα, ἐξ αἰτίας τοῦ μηχανισμοῦ πυροδότησης τοῦ ὄπλου· πρβ. γερμ. ¹ flinte=μουσκέτο, εἶδος ὄπλου, ἀπὸ τὸ flint=πυριτόλιθος) τουρκ. ² filinte ἢ filinta) ἑλλ. φιλίντα· ἀγγλ. ³ wheel-lock=1) ἔμπυρὺς ἔντροχος ⁴ 2) ὄπλο πού ἔχει τέτοιο μηχανισμό· ἰταλ. fucile ⁵) γαλλ. ⁶, ἰσπαν. fusil ⁷=ὄπλο, τουφέκι, ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἰταλικὸ focile=τσακμακόπετρα, ἀπὸ τὸ λατ. focus=φωτιά.

Νίκαια

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΓΛΟΥ

1. Muret-Sanders *Encyclopaedic German-English Dictionary*, μονότομη ἔκδ. ἀπὸ τὸν H. Baumann, Berlin 1903, σ. 273.

2. J. Redhouse, ὁ.π., σ. 1396.

3. *The Random House Dictionary of the English Language*, The Unabridged Edition, New York 1971, σ. 1625.

4. Τὸ ἀγγλικὸ wheel-lock ἀποδίδεται στὰ γαλλικὰ μὲ τὸ *Platine à rouet*. βλ. *Harrap's Standard French and English Dictionary*, μέρος δεῦτερο English-French, ἔκδ. ἀπὸ τὸν J. E. Mansion, London 1939, σ. 1448. Ὁ Ἄντ. Ἡπίτης, ὁ.π., τ. 1, σ. 1207, γράφει: «ἔμπυρὺς ἔντροχος, *platine à rouet*. Αἱ δυσκολίαι αἱ ἀπαντώμεναι εἰς τὴν χρῆσιν τῶν διὰ θρυαλλίδος ὄπλων ἠνάγκασαν τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐπινοήσωσιν ἕτερον μηχανισμόν, Γερμανὸς δὲ τις ὄπλοποιὸς ἐφεῦρε τὸ 1515 τὸν ἔντροχο ἔμπυρέα. Οὗτος περιελάμβανε κατ' ἀρχὴν πυρόλιθον (*pierre à feu*) (ἢ χαλυβικὴν τινὰ πλάκα) συγκρατούμενον μεταξὺ τῶν σιαγόνων (*machoires*) τῆς σφύρας, ἥτις κατεβιβάζετο κατὰ θέλησιν ἐν τῇ σκάφῃ (*bassinnet*) εἰς τὸν πυθμένα τῆς ὁποίας εὐρίσκετο χαλύβδινος ὀδοντωτὸς τροχὸς (*rouet*)».

5. Battisti-Alessio, ὁ.π., τ. 3, σ. 1728. Carl Darling Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago 1949, σ. 1395.

6. Le Petit Robert, *Dictionnaire Alphabétique et Analogique de la Langue Française*, Paris 1973, σ. 758.

7. *Simon and Schuster's Concise International Dictionary English-Spanish, Spanish-English*, New York 1975, σ. 1043γ.